

La conservació del patrimoni etnològic: catalogació de les construccions rurals de pedra en sec del terme de Ciutadella (Menorca)

Maria Àngels Sastre Genestar, Jaume Sastre Moll
Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts
de la Universitat de les Illes Balears

L'espai rural de l'illa de Menorca sofreix en l'actualitat una irreversible i profunda transformació. D'una part, les àrees pròximes a la costa reben l'impacte constant de la urbanització turística, que diàriament consumeix el limitat espai costaner per convertir-lo en zones on practicar esbarjo. Moltes explotacions rurals, atretes pel turisme, reformen i converteixen les seves instal·lacions en llocs on practicar l'agroturisme, i abandonen definitivament la pràctica agrícola i ramadera ancestral per convertir-se en petits hotels. Altres explotacions, menys afortunades i amb menys possibilitats a causa de la seva poca rendibilitat, són abandonades d'una forma quasi definitiva, en espera d'altres possibilitats.

Aquesta realitat econòmica aboca la societat illenca cap al sector terciari, de manera que en pocs anys la majoria dels illencs hauran oblidat les pràctiques ancestrals que eren un esdeveniment diari dels seus avantpassats. Això fa que sigui necessari i urgent realitzar una tasca de recuperació immobiliària, instrumental i terminològica de tots aquells testimonis industrials i agropecuaris que estan a punt de desaparèixer davant l'avenç innexorable de les noves tecnologies.

El Consell Insular de Menorca (CIME), des de fa pocs anys, ha obert un encertat programa d'ajudes per dur a terme l'elaboració d'inventaris i catàlegs sobre el patrimoni cultural i etnològic de l'illa de Menorca amb la finalitat de conèixer allò que en l'actualitat encara subsisteix d'activitats ja desfaçades, per programar la intervenció i l'actuació més encertada en un pròxim futur o almenys deixar constància gràfica o fotogràfica de la seva existència.

La Institució Menorquina, conscient de la degradació i del progressiu abandonó de les construccions rurals de pedra en sec, decidí elaborar un catàleg dels béns etnològics menorquins. L'inventari, a part de protegir els béns immobles, era necessari per donar a conèixer la totalitat del patrimoni existent i per intervenir en una possible recuperació si el bé etnològic ho requeria.

Així, durant dues campanyes (2001/02 – 2003/04) s'ha elaborat un inventari i catàleg de les barraques i ponts de bestiar del terme municipal de Ciutadella. La tasca ha consistit en la localització sobre un plànol a escala 1:5000, reproduït per la Conselleria d'Obres Públiques i Ordenació del Territori del Govern Balear (Institut Cartogràfic de Catalunya), de les diferents propietats rurals existents en l'àrea meridional de Ciutadella en estudi, amb el propòsit de delimitar-les mitjançant una adequada coloració. Aquest suport material ha estat d'una gran utilitat sobre el terreny per tenir un coneixement aproximat de l'extensió de les diferents propietats rurals sobre el terreny. Però si en la primera campanya la majoria dels béns a inventariar estaven assenyalats amb un signe topogràfic, a l'àrea sud s'han donat molts casos en què el bé a inventariar no era present ni hi figurava una indicació de la seva existència, mentre que, en altres, el signe no sempre es corresponia amb una realitat, la qual cosa ha provocat més d'una confusió interpretativa.

Per determinar la propietat dels diferents espais rurals ha estat necessari demanar ajuda a l'Ajuntament de Ciutadella, on hem rebut tota classe de facilitats, sobretot del responsable d'Obres Públiques i Urbanisme, que ens facilità el cadastre de la localitat. Però les deficiències d'aquest document municipal i urbanístic són nombroses (la darrera revisió es va fer l'any 1980; per tant, no hi són registrades les divisions realitzades posteriorment). Consegüentment acabarem per admetre la divisió parcel·l·lària més actual, feta en aquell any, mantenint les grans propietats i considerant la resta de les propietats més petites i pròximes al nucli urbà com a àrea perifèrica de la població de Ciutadella.

Així doncs, cada propietat rural inventariada ha rebut una codificació o identificació segons la normativa proposada per J. M. Gual Cerdó i J. C. de Nicolas Mascaró en el seu treball *Proposta de codificació dels jaciments arqueològics de Menorca* publicat a la revista MELOUS-SA núm. 2 l'any 1992.

Aquest primer suport material ha anat acompanyat d'una fitxa histori-coartística informatitzada (amb fotografies digitalitzades), proposada pel mateix CIME.

Amb tot aquest material procedirem a la visita de cadascuna de les propietats rurals per visualitzar, medir i fotografiar els immobles, de manera que cada edificació ha rebut una numeració encapçalada pel codi corresponent de la propietat (So'n Vivó SVV, So'n Saura SSR), una E, referint-se a bé etnològic, i una numeració de dos dígit, que comencen amb 01 en cadascuna de les propietats.

Determinar quines construccions eren estructures dignes d'interès etnològic no fou una tasca fàcil. Aquelles petites unitats construïdes en un angle, a la intersecció de dues parets, de 2 metres quadrats de superfície, no pareixien tenir molt interès, però altres, a causa de la seva tècnica constructiva i alguna peculiaritat, van merèixer ser incloses a l'inventari.

Resultats del treball

Tipologia de les construccions rurals de pedra en sec

Les barraques menorquines són construccions en forma piramidal, de planta quadrada, circular o de ferradura, amb cossos troncocònics superposats, des d'un fins a 9 cossos, que redueixen el seu diàmetre a mesura que s'aixequen. L'ingrés a la cambra es fa a través d'un passadís, d'un a dos metres de longitud, configurat amb pedres ben escairades que accedeixen a una cambra generalment circular. L'espai interior de la barraca es cobreix amb una cúpula, en la qual figura la clau de volta, a les més grans, o amb coberta de curucull, a les de dimensions més petites.

Els ponts de bestiar són de planta quadrangular o rectangular, amb una o dues portes d'accés, una d'elles sempre orientada al sud, i amb una coberta a doble vessant o, en casos excepcionals, en volta de canó.

Encara que sigui una arquitectura de tipus popular i amb una funcionalitat agrícola i ramadera, el seu constructor no descuidà els detalls i certs elements arquitectònics que les caracteritzen. Tot això fa que aquestes construccions configurin uns conjunts funcionals agraris de gran bellesa estètica, que complementen i s'integren perfectament en el paisatge rural menorquí.

Aquests elements arquitectònics definidors són:

- L'entrada, que pot ésser adovellada (amb una llosa de pedra d'uns 120 a 200 cms), d'arc de mig punt o amb dues lloses disposades en forma de V invertida.
- Els botadors, pedres inserides a la paret seguint un sentit helicoidi i que permeten un còmode accés a la part superior de la barraca.
- Les cantonades, que solen estar reforçades a partir de grans pedres més treballades.
- Les menjadores, que poden formar part de la mateixa construcció inserint-se a la façana principal o bé situar-se a les parets formant l'anomenat "corral" o "quintana". Les menjadores també poden tenir diverses formes: quadrades, d'arc de mig punt o triangulars, embellint l'estètica del conjunt.
- Els abeuradors solen ésser construccions independents, però ubicades dins aquest espai comú. Pròxims a ells es col·loca un pou o aljub que emmagatzema l'aigua de pluja recollida d'un roquissar pròxim. A través d'una estudiada canalització, l'aigua del pou alimenta els abeuradors.
- El darrer dels elements arquitectònics a destacar és la pedra cilíndrica o la creu que corona el bé immoble. Aquest simple detall té una funció religiosa: protegir el ramat de malalties. És una manera de manifestar la religiositat popular d'un poble de ramaders que sempre ha confiat amb la providència.

Existeix una barraca que posseeix un element d'excepció, ja que no es torna a trobar a cap altre exemplar menorquí. Es tracta d'una rampa d'accés, amb sentit helicoidi, que substitueix els botadors. Ens referim a la anomenada barraca d'es Comte. Aquesta rampa servia perquè el comte de Torre Saura pogués accedir a la part superior de la barraca amb el seu cavall i poder admirar des del seu cim l'esplèndid paisatge del camp menorquí que es divisa. És una de les barraques més grans de Ciutadella, i segurament de tota Menorca. Es troba a la possessió de Ses Troqueries, en la qual s'han inventariat 49 exemplars, entre ponts i barraques.

No és estrany que el nombre d'exemplars en aquesta possessió sigui elevat, ja que el comte de Torre Saura, posseïdor de nombroses possessions en el terme, tenia una gran afició per aquestes construccions, de manera que va impulsar la seva abundosa construcció. D'aquí que en el nostre catàleg apareixen inventariats uns 510 exemplars d'aquest tipus.

Principals concentracions i exemplars més significatius

A la zona nord, més àrida i mancada de vegetació, la majoria de les propietats rurals tenen una estructura allargada, amb una doble paret de pedra en sec que delimita una possessió de l'altra, de manera que corren paral·leles fins arribar a la mar. Mentre que a la zona sud, més humida i amb abundant vegetació de matoll, les antigues propietats han rebut una major parcel·lació al llarg del temps.

Segons el nombre i la grandiositat de les construccions de pedra en sec és evident que la zona nord supera la del sud. La primera, amb una densitat de 4'2 construccions per km²; l'altra, amb una densitat de 2'4. Però atenent al seu interès particular, a l'àrea nord del terme de Ciutadella cal destacar els següents aspectes:

Les barraques de Ses Troqueries són d'un gran interès; tal volta són les construccions rurals més antigues de Menorca, ja que una d'elles, la més gran, coneguda per la barraca d'Es Comte, apareix a l'obra de Lluís Salvador *Die Balearen* (datada el 1794), mentre que la més pròxima a les cases porta esculpida la data de 1813 a la pedra llinda que franqueja l'entrada.

Aquestes dues barraques presentaven un aspecte immillorable l'any 1985. En l'actualitat, tant la barraca d'Es Comte com l'altra tenen enrunada una bona part de la façana i perillen les creus de pedra que adornen els laterals.

Els dos ponts de bestiar de So'n Salamó són de molt bella factura, realitzats el segle passat per un tal Bertomeu Castell, mestre paredador que actuà als voltants de 1850, segons figura en la pedra llinda d'una de les edificacions.

Els ponts de bestiar de So'n Salamó estan construïts amb pedres perfectament escairades, però en aquest cas alguns d'ells estan derruïts.

Exemplars a destacar a la zona sud de Ciutadella: la zona més interessant des del punt de vista etnològic es centra als voltants de les propietats de So'n Saura, So'n Vell i del lloc dels Canavallons, construcció provista de nou anells, una quintana amb menjadores i un pou, que serveix aigua a dos interessants grups d'abeuradors.

Datació

Tot aquest patrimoni etnològic que conserva el terme de Ciutadella ha estat construït entre els darrers anys del segle XVIII i la primera meitat del segle XX.

D'alguns exemplars hem pogut saber, amb precisió, la seva data de construcció, així com el nom del mestre paredador que els construï, informació que obre un nou camp d'investigació.

Alguns mestres deixaren constància del seu quefer amb una tosca inscripció sobre la pedra llinda al corredor d'entrada de la barraca o pont de bestiar. Així, hem trobat exemplars en els qual figuren gravats tals com "Josep Saurina 1840", "Bertomeu Castell 1857", "Toño 1827" o les dates de 1813 o 1937.

La barraca més antiga que es conserva és la barraca d'es Comte que data de 1794 i que és reproduïda en l'obra de l'arxiduc Lluís Salvador *Die Balearen*.

Proposta de mesures de protecció

Sabem que no és possible protegir tot el conjunt de béns immobles existents, però és evident que s'han de preservar aquelles construccions que són més emblemàtiques.

Així, creiem que tota aquella obra important que ha estat restaurada s'ha de retirar del seu ús natural, de manera que la seva conservació sigui duradora. En tal cas consideram imprescindible que tota obra restaurada ha de ser encerclada amb una paret de pedra en sec, d'una altura suficient que no permeti l'accés als animals, però sí provista d'escalons o altre sistema d'accés (botadors) que permeti la seva visita, tant exterior com interior.

A més, en tots ells ha de figurar-hi un cartell explicatiu, indicant la seva finalitat, l'ús i altres explicacions de caràcter etnològic, i on també figuraran les mesures coercitives que s'aplicaran a aquelles

persones que atemptin contra el monument, així com la prohibició d'accedir a sobre.

Proposta d'itineraris

La majoria dels béns immobles de caràcter etnològic existents estan escampats i allunyats uns dels altres. El seu accés des de la carretera és difícil; per tant, considerem que la proposta d'un itinerari s'ha d'adequar a quatre principis bàsics: fàcil accés; alt interès i, per tant, suggestiu al visitant; que la visita no afecti negativament el propietari, i de fàcil control.

La carretera principal del terme nord de Ciutadella és la que uneix aquella població amb el far Nati. Els llocs situats al llarg d'aquesta carretera són els més adequats per crear una àrea de visita, ja que les propietats de Son Salamó i Torre Nova són les possessions que presenten els millors exemplars etnològics.

Aquestes dues propietats tenen la particularitat que els conjunts etnològics són separats de les cases predials; per tant, la visita no afectaria les tasques diàries del pagès.

Son Salamó presenta un conjunt de barraques, ponts, aljubs molt interessants que ocupen tres o quatre pletes (km 3,5 de Ciutadella), de manera que es podria dissenyar un itinerari explicatiu i un recorregut restrictiu dins la propietat, sense que això afectàs l'explotació.

Sa Torre Nova presenta un conjunt de barraques, pous de torn, abeuradores també interessants, però pròximes al lloc. Aquesta explotació té un factor d'interès afegit. És una propietat molt pròxima a Torre de Lozano, per tant, veïnada d'una estació arqueològica del mateix nom, que presenta tres talaiots molt ben conservats i un conjunt de runes tardotalaiòtiques molt interessants. L'adequació i excavació-restauració dels dos conjunts podria crear una àrea pròxima a Ciutadella, amb unes possibilitats d'accés molt fàcils (ja que s'hi pot accedir a peu). Aquí es podria conjugar una doble possibilitat (etnològica i arqueològica), de manera que el punt d'atracció turísticocultural és doble.

A la zona sud del terme, el camí del far d'Artrutx és la via vertebral de l'àrea de costa. Des del far podria ser factible la demarcació i construcció d'un camí enllosat o empedrat, paral·lel a la vora de la mar,

distant uns tres-cents o quatre-cents metres de la costa i que permetés un giravolt costaner. Aquest camí, únicament accessible a peu, podria enllaçar amb algunes de les construccions de pedra en sec més allunyades de les propietats i convertir-se en un lloc molt atractiu, sobretot pel paisatge encisador que enquadra. El grup etnològic que podria visitar-se seria el de Son Saura, on es localitzen els exemplars més atractius.